

İlköğretimde Soyut ve Somut Kavramların Öğretilmesi

PROF. DR. NEVZAT GÖZAYDIN

Önce küçük bir anı... Geçen yıl İstanbul'da teknik öğretim yapan bir üniversitenin özel vakıf ilkokuluna giden ve ikinci sınıfta okuyan torunum Kerem ile okuma alıştırmaları yaparken, okumakta hayli zorlandığı bir cümlede geçen deyimimin ne anlama geldiğini sordu. Karga ile tilki hikâyesinde, tilki kargaya ağzındaki peynir parçasını düşürmesi için "Ne kurum kurum kurumlanıyorsun? Güzel sesini dinlemek istiyorum, biraz ötüver" diye sesleniyor. Kerem "Dede, 'kurum kurum kurumlanmak' ne demek? Bu kurum, senin çalıştığın kurum mu?" diye sorunca, bir an şaşırıp durakladım. Sonra kendisine kurum sözünü etrafıca açıklayıp elimizdeki *Türkçe Sözlük*'te madde başını açarak değişik örneklerle konuyu anlattım. Onun bildiği başka söz ve deyimlerle

bu deyim hakkında bilgi verdim. Sonra da oturup düşündüm: İkinci sınıf öğrencisinin okuma kitabında niçin böyle çetrefilli, anlaşılması hemen mümkün olmayan soyut kavramlar kullanılır? Böyle yaklaşımlara bir türlü akıl erdiremedim. Bu tür bir yaklaşımın başka örneklerinin olup olmadığını da öğrenebilmek amacıyla bazı ders kitaplarını satın alıp, verilen metin parçalarına göz gezdirdim. Soyut anlamlı deyimlerin bol bol yer aldığını da gördüm.

Soyut sözü *Türkçe Sözlük*'te madde başı olarak şöyle açıklanmıştır. "1. fel. soyutlama ile elde edilen, varlığı duyularla algılanamayan, mücerret, somut karşılığı, abstre. 2. mec. Anlaşılması, kavranılması güç."

(*Türkçe Sözlük*, TDK yayını, Ankara 2005, s. 1798). Aynı sözlükte *kurum* sözü ise üç ayrı anlam verilerek gösterilmiştir. Üçüncü madde başı anlamı, “Kendini büyük ve önemli gösterme davranışı, büyülenme, gösteriş, azamet, tekebbür” ve bu deyim anlamı da “büyüklenmek, böbürlenmek” olarak yer almaktadır. Deyimi açıklayıcı herhangi bir örnek cümle de konulmamıştır (s. 1265).

Özellikle ilköğretimin ilk sınıflarında öğrenim gören, söz varlıkları bir hayli kısıtlı olan çocukların ders veya yardımcı okuma kitaplarında soyut kavramlardan çok, somut kavramlarla kurulan cümleleri, metin parçalarını anlamaları daha kolaydır. O yaşlardaki çocukların hayatın gerçekleriyle yüz yüze geldiği durumlarda onlara somut kavramlar daha fazla yardımcı olur, çünkü bu tür sözlerin kendi yaşadığı çevrelerde ve bizzat katıldığı olaylarda öyle veya böyle karşısına çıktığını bilir, görür ve kolaylıkla ne manalara geldiğinin farkına varır. Soyut kavramlar, hele bir de çok sık karşılaştığı gibi, bir deyim içinde yer alıyorsa, onu kendi kafasında canlandıramaz, dolayısıyla da bu tür deyimlerin ne anlama geldiklerini de çözemez, sıkıntıya düşer, başka kimselerin açıklamasını bekler.

Deyimlerimizin büyük bir çoğunluğunun soyut ve özellikle mecaz olarak kullanıldıkları da bir gerçek...

Mecaz dünyası, çocuklar için zaten hemen hemen tamamen kapalı bir dünyadır. Kelimelerin asıl anlamlarından daha çok mecaz anlamlarıyla oluşturulan deyimlerimiz ise öyle ilk adımda hemen “anlaşılması, kavranılması güç” söz öbekleridir.

Türk dilinin zengin ve gösterişli sahnelerini başarıyla ortaya koyan deyimlerimiz, içinde bulunan sözlerin içerdiği mecaz anlamları yüzünden küçük yaşlardaki çocukların beyninde kolay kolay bir çağrışıma yol açamazlar. Onların anlamalarına yardımcı olacak bir çıkış noktasını somut olarak yakalamaları da çok zordur. Hatta bilip kullandığı kelimenin mecazi anlamıyla karşılaştığında bir hayli şaşırır ve soruları ardı ardına sıralayıp cevap ister. Söz gelimi, “anneni üzme, kalbini kırma” öğütündeki *kırmak* eylemini iyi bilen, onu somut olarak çeşitli zamanlarda bizzat deneyerek öğrenmiş olan çocuğun “birinin kalbini kırmak” deyimini karşısında öğrendiği anlamın dışında başka bir anlamı daha taşıdığına hiç farkına varamaz.

Soyut kavramlarla, mecaz anlamlarıyla yüklü deyimlerimizin daha kolay anlaşılabilmesi için Türkçemizdeki yolların biri de onları somut sözlerle birlikte kullanmaktır. İlk sınıflarda okuyan öğrenciler bildikleri organ adlarıyla yapılan deyimleri belki daha iyi öğrenip

kullanabilirler. Bu tür deyimlerde yer alan somut sözler veya organ adları, uzun uzun anlatmaya gerek kalmaksızın, kısa bir açıklama ile daha kolay anlaşılır duruma getirilebilir. Söz gelimi, çocuğun ilk öğrendiği organların adlarıyla yapılan ağız kavgası, ağzını açmak, ağzına almak veya almamak, ağzını yırtmak, avucuna almak, ayağını yere basmak, ayağını kaydırmak, ayağının altına almak, ayak uydurmak, ayaklarına kara su inmek, ayakta uyumak, ayağını kesmek, ayağa kalkmak, alnını karıştırmak, avuç açmak, baş kaldırmak, başına vurmak, baş göstermek, baş döndürmek, baş eğmek vb...

Deyimlerimizde çok sık kullandığımız ağız, alın, avuç, ayak, baş, boğaz, boyun, burun, ciğer, çene, damar, dil, diş, diz, dudak, el, göz, kafa, kalp, kulak, kuyruk, omuz, saç, sırt, yüz gibi organ adlarıyla yapılmış yüzlerce deyim somutlaştırıldığı ve metin içindeki kullanımıyla daha kolay anlatılabilir ve anlaşılabilir olduğundan ilk sınıflarda okuyan çocuklar için fazla bir zorluk çıkarmaz. Buna karşılık farklı sözlerle mecaz anlamlı deyimlerin anlaşılması elbette daha zor olacaktır. Burada ilköğreti-

min ilk kademesinde kullanılan kitaplardan seçtiğim birkaç örneği sergilemek istiyorum:

“Hem Memet hem de bisikleti çok üzölmüşlerdi bu işe. Yani bir daha birlikte oynayamayacaklar mıydı? Kırmızı bisiklet, için için ağlamaya başladı.”¹

“Şu insanların işine aklım ermedi gitti. Dediklerini yapmazsanız, sizden kötüsü yoktur. Yaparsanız, ona da bir kulp takarlar.”²

“Bana savurgan diyorlar. Ne derlerse desinler... Har vurup harman savuruyormuşum. Nereden uyduruyorlar bu lafları... Ne harman gördüğüm var, ne savurduğum.”³

“Babam dışarıda çok para harcamışsa, bunu acısını evde çıkarmaya çalışır.”⁴

“Hem aslanda hem yaban domuzunda şafak sökmüş: “Aman, kavgayı dövüşü boş verelim! Eski dostluğumuza dönelim.”⁵

“Kuyumcu esasen gözü doymaz bir adammış. Bunun için ceplerine daha çok kömür doldürmüş. Bu yüzden onun altınları terzininkinden bir misli fazlaymış. Aç gözlü adam ne verilse daha fazlasını ister.”⁶

Bu ve buna benzer daha yığınla

¹ Mehmet Turgut-Şeniz Kesginci, *Yeni Programa Göre Türkçe İlköğretim 3*, Bilgi-Başarı Yayın Evi, İstanbul 2005, s. 92.

² *age.*, s. 117.

³ *age.*, s. 117.

⁴ *age.*, s. 159.

⁵ Adı geçen yazarların 4. sınıf için hazırladıkları kitap, s. 56.

⁶ Dipnot 5, s. 151.

deyim veya söz okuma kitaplarında yer alıyor. Yukarıdaki örneklerde hiçbir düzeltme yapılmamış, yazım ve noktalama yanlışlarıyla aynen aktarılmıştır. Burada işin şekil yönü değil, anlamlar ele alındığı için o noktaya dokunmak istemedim.

Deyimlerin anlatmak istediği anlam dünyalarına baktığımızda onları birtakım benzetmelerle açıklamaya çalıştığımızı görürüz. Çocuğun kolay anlayabildiği bazı somut kavramlar da deyim içinde yer alıyorsa, o zaman deyimın açıklanması da elbette daha kolay olacak, çocuk beyni hemen bazı çağrışımlar yapabilecektir. Torunum Kerem'e sözü edilen deyimini açıklarken verdiğim örnekler arasında "burnu büyük" veya "büyük burunlu", "olduğundan daha büyük-müş gibi görünen" sözleri de bulunuyordu. Böylece çocuk o deyimın ne anlama geldiğini kolayca öğreniverdi. Aynı deyim üzerinde dururken, onun masallardan tanıdığı ve daha önce kendisine açıklanan "Kaf dağı" örneğini de vermem, bu çetrefilli deyimini daha iyi öğrenmesini sağladı.

Yukarıda ders kitaplarından seçtiğim parçalardaki "için için ağlamak, akli ermek/ermemek, kulp takmak, har vurup harman savurmak, acısını çıkarmak, şafak sökmek, boş vermek, gözü doymaz, açgözlü" soyut anlamlarla dolu deyimlerdir. Bunların açıklanması yapılırken çocuklara onların yaşadığı gerçek dünyalardan da birtakım ör-

nekler aktararak, örnek cümleler kullanarak yardımcı olmak gerekmektedir. Çocuğun tanıdığı dağları, "dağları devirmek" deyiminde açıklamak daha kolaydır. Büyük zorlukların altından kalkmak, sabırla işleri bitirmek, sıkıntıları atlatmak burada yardımcı görev üstlenebilirler. Her zaman yemekte içtiği çorba içinde tuz olduğunu bilen çocuğa "çorbada tuzu bulunmak" deyimini çok şey anlatır. Giysileri arasında yer alan gömleğin bir deyimde "ateşten gömlek" olarak kullanılması çocuğa daha uygun düşebilir. Her çocuk düşe kalka büyür. Koşarken ayakları dolaşır, düşer. Bunu bilen çocuk "ayağına dolaşmak" deyimini rahatlıkla öğrenir ve kullanabilir. Her mutfakta kullanılan havanın ne işe yaradığını bilen çocuk, "havanda su dövmek" anlamını da çabuk kavrar. Ekmek dilimlerine yağ, reçel, salça vb. sürerek yemeyi seven yavrunun "ekmeğine yağ sürmek" deyimiyile elbette arası hoş olur. Kırsal kesimde yaşayan çocukların kuyu kavramını bildikleri için "ipiyle kuyuya inilmez" deyimindeki anlamı hemen anlayacağı şüphesizdir. Her yemekte kullandığı kaşığıın bir deyim içinde, "kaşıkla verir sapıyla göz çıkarır" deyiminde somut olarak belirgin duruma geldiğini görür. Bahçesinde, evinde arkadaşlık yaptığı köpeğin her kuyruğunu sallamasında nasıl davrandığını gören çocuk, "kuyruk sallamak" deyimini hakkında fazla açıklama istemez. Tarlada, ormanda

rastladığı yılan karşısında nasıl davranılacağı kendisine önceden öğretilen çocuk için “yılanın kuyruğuna basmak” deyimini bir sorun olmaktan çıkar. Evde yemek yapılırken gördüğü zeytinyağının durumunu anlayıp “zeytinyağı gibi üste çıkmak” deyimini de rahatça kullanabilir. Bazı bölgelerde birlikte yaşadığı genellikle Afrika kökenli Arapların saçlarının kıvrım kıvrımlığına bakarak “arap saçına dönmek” deyiminin anlamını hemen çözebilir.

Bunlara benzeyen deyimlerin veya organların adlarıyla kurulan deyimlerin anlaşılması için çocuklarımıza daha çok örnek sunmalı, özellikle okuma parçalarını yazarlarımızdan seçerken, onların kaleminden çıkan cümle örneklerini ders olarak verilen parçanın hemen arkasından gelen sayfalarındaki açıklamalar içinde verilmelidir. Böylece çocuk, metin içindeki deyimın arkadaki sayfalarda başka örnek cümleler ile daha geniş bir anlatıma kavuştuğunu, kendi kullandığı söz ve kelime gruplarıyla daha anlaşılır olduğunu görecektir. Ancak ne yazık ki, ders veya okuma kitaplarını onaylayan makamlar bu noktalara dikkat etmemekte, hatta TDK yazım kurallarının doğru kullanılıp kullanılmadığını bile denetlememektedirler. Bu tür bir yaklaşım da daha ilk sınıflardan itibaren ortaya karmaşanın çıkmasına yol açmaktadır. Aşağıda bu söylediklerimizi bazı

örnekler vererek açıklamaya çalışmak isterim. Önce *Türkçe Sözlük*’te (TDK) bulunmayanlar:

ağzından kaçmak: “Özür dilerim, dedim. İnan ki ağzımdan kaçtı bu sözler. Kabalık ettim, başla beni.” (Erhan Bener, *Baharla Gelen*, 1969, s. 128)

ayak(lar) altına serilmek: “Tren birtakım tünellerden, vadilerden geçtikten sonra, Leman Gölü bir anda ayaklar altına seriliyor. (Aydın Boy-san, *Yollarda*, 1990, s. 105)

ayağını kırıp oturmak: “Kızı alırsak, itoğlu it ayağını kırar, çiftlikte oturur, işe güce el atar belki.” (Orhan Kemal, *Vukuat Var*, 2009, s. 113)

içi doluk olmak: “Ben giderken Zekiye ile kardeşim çok ağladılar. Benim de içim doluktu, ama dışımı sıktım, ağlamadım.” (Erhan Bener, *Elif’in Öyküsü*, 1980, s. 150)

kafası çatlak: “Kimse senin gibi kafası çatlak değil Halim Bey, diyemedik ki!” (Muzaffer İzgü, *Azrail Nasıl Rüşvet Yedi*, 1986, s. 156)

kafasına çalmak: “Yarımdan tezi yok, alıp götürüleceğiz bunları Çanakköy’e, kafasına çalacağız namussuzların.” (Muzaffer İzgü, *Ayvayı Yedik*, 1989, s. 197)

kafasını taktak: “Şimdi ben bir şeye kafamı taktım mıydım başka hiçbir şey düşünemem.” (Muzaffer İzgü, *Dandini Vatandaş Dandini*, 1991, s. 182)

kafasından silmek: “Ama vergi dairelerinde insana hiç dayak atmazlar, sil

şunu kafandan, rahat ol, keyfine bak.” (Muzaffer İzgü, *Dandini Vatandaş Dandini*, 1991, s. 46)

kafayı bozmak: “Deli Cabbar arabalarla bozmuş kafayı, elinde eski bir direksiyon simiti, vitesler ata ata, direksiyonlar kıvıra kıvıra gezer durur.” (Muzaffer İzgü, *Dandini Vatandaş Dandini*, 1991, s. 105)

kafayı işletmek: “Korkutarak sonuç alamayacağımızı anlamıştık. Katibi bu sefer paraya boğduk. Hep beraber düşünmeye başladık, önce kafamızı işletmeliydik.” (Aydın Boysan, *Oldu mu ya*, 1985, s. 274)

kafasızlık etmek: “Sen Hasan gibi adamla nişanı bozduğun için kafasızlık ettin. Hasan yarın benimle nişanlanıyor.” (Aydın Boysan, *Dostluk*, 1989, s. 16)

başına bela aramak: “Adli Tıp’ta ‘hiçbir şeyin yok başına bela arama da çek git’ diyen meslektaşını anımsıyor.” (Erhan Bener, *Tekilleşme*, 1990, s. 37)

başına (bir iş) gelmek: “Ben senin baban yerindeyim. Onun için anlatım bunları sana. Her şeyi bilmelisin ki başına bir iş gelmesin.” (Erhan Bener, *Elif’in Öyküsü*, 1980, s. 111)

para bağlamak: “Sonunda da ne olacağı belli değil. Herkes parasını bağlayıp bekler mi, tek daire tutanlar kendilerine yer bulup taşındılar.”

(Memduh Şevket Esendal, *Ayaşlı ile Kiracıları*, 1983, s. 249)

Organ adlarıyla veya çocuğun yaşadığı çevrede çok görülen, kullanılan hatta kendisinin bile eline alıp somut olarak gördüğü türlü araç gereç adlarını içeren deyimleri daha kolaylıkla anlayacağı şüphesizdir. Ders kitaplarında ve okumaya yardımcı olarak seçilen kaynaklarda soyut kavramlarla dolu deyimlere yer verilmemesi, özellikle ilk sınıflarda bulunan çocuklar için çok önemlidir. Ancak ikinci kademedeki soyut kavramlar metinlerde aktarılmalıdır. İster birinci ister ikinci kademedeki deyimlerin arka sayfalarındaki açıklamalarında çocuğun tanıdığı, bildiği, öğrendiği somut kavramlarla ve yazarlarımızdan seçilmiş güzel örneklerle bu tür deyimler daha kolay anlaşılır duruma getirilebilir. Ayrıca sözlüklerde özellikle soyut veya mecaz anlamı belirtilen deyimlerin açıklanmasında da yine yazarlarımızdan seçilmiş örnek cümlelerin verilmesi, öğretmenin veya çocuğun velisinin deyimini daha rahat anlatmasına da yardım edecektir. Ders kitaplarını denetleyen yetkili makamların da bu noktalara özellikle dikkat etmesi ve metinleri titizlikle denetlemesi çocuklarımızın Türkçe ifade gücünü arttıracaktır.